

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԹԱԳԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՄԱԴՈՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Էլ. *huugli*՝ madona.martirosyan,94@list.ru

DOI: 10.24234/scientific.v2i47.163

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աշխարհի հին համակարգերում գլխավոր անձինք՝ թագավորները, իշխանավորները կարևոր խորհրդաբանական տարբերակիչ տարր են կրել, կրում էին ծիսական թագ-գլխանոցներ: Դրանք տարբերվում էին թե՛ իրենց արտաքին տեսքով, և թե՛ բովանդակային նշանակությամբ: Թագ-խույրը պատմում էր կրողի զբաղեցրած դիրքի, նվաճումների, ստացած տիտղոսների մասին:

Խույր-թագերը ունեին ոչ միայն տոհմային հաջորդականության փոխանցման նշանակություն այլ նաև կրում էր հոգևոր և աշխարհիկ խոհափիլիսոփայական բնույթ: Այդպիսին էր նաև Հայոց արքայից արքա Տիգրան Մեծի «Հայկական թագը»:

Սույն հետազոտության առարկան՝ Տիգրան Մեծի Հայկական թագի պատկերագրությունն է:

Հետազոտության նպատակն է՝ ցույց տալ որ Տիգրան Մեծի Հայկական թագն անտիկ դարաշրջանի բարձրաբանականներում, քանդակներում փորագիր քարերի և դրամների վրա պատկերված թագն է, որը կրում էին Տիգրան Մեծը, նրա հաջորդները և ազգակից կոմմագենյան ճյուղի Երվանդունի թագավորները հանդիսավոր պայմաններում: Տիգրան Մեծի թագը ստեղծվել է կրոնական գաղափարի հիմքով: Այն արտացոլանքն է Միհր աստծո ենթադրյալ ենթակայի: Այն բնիկ հայկական ծագում ունի և որևէ արքայական օտար խույրի նմանակում չէ::

Հետազոտության մեթոդական հիմք են ծառայել՝ վերլուծահամադրական, պատմահամեմատական, ժամանակագրական նկարագրական մեթոդները:

Հետազոտության վերջնարդյունքում պարզվել է, որ Տիգրան Մեծի թագի պատկերագրական ակունքները սկզբնավորվել են Հայկական լեռնաշխարհում առկա հնագույն ժայռապատկերներից և ստանալով ինստիտուցիոնալ ինքնության իրավունք, ենթարկվելով որոշակի հղկման, մուտք են գործել Վանի թագավորության աստվածությունների պատկերագրություն (Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի), անցել Միհրի աստվածությանը, Երվանդունիների թագավորությանը, Կոմմագենեի և Ծոփքի թագավորներին մաշտոցյան այբուբենին և իրենց կատարելագործված տարբերակով հայտնվել Հայոց Տիգրան Մեծ արքայից արքայի, Արտավազդի և Արտաշեսյան մյուս արքաների թագերին: Պատմաբան-հետազոտողներ Գ.Ա.Տիրացյանի, Բ.Թաշնեանի, Ժ.Խաչատրյանի, Ռ.Սուլիվանի, Հայր Վարդան Հացունու և այլոց ուսումնասիրությունների արդյունքների

քննարկման համադրման միջոցով հանգել ենք եզրահանգման, որ հայկական Տիգրանյան թագը, պարսկական թագի հետ ունենալով նախնական նմանություն, այնուամենայնիվ բուն հայկական ծագում ունի և գծագրվել ու պատրաստվել է իր տիրոջ՝ Տիգրան Մեծի պատկերացումներին, ընկալումներին, զբաղեցրած դիրքին համապատասխան: Այն հայ ժողովրդի դարավոր պատմության հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների բացարձակ միահյուսման արդյունք է՝ վկայված Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների, արձանագրությունների և հուշարձանների օրինակով:

Բանալի բառեր՝ Տիգրան Մեծ, Անտիոքոս I, արծիվ, ժայռապատկերներ, Խալդի Աստված, հայկական թագ, ութաթև աստղ (արև), Նեմրոս լեռան սրբավայր:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության նպատակն է վերլուծել Հայոց Տիգրան Մեծ արքայից արքայի թագի պատկերագրական ակունքները: Որոնք գալիս են Հայկական լեռնաշխարհում առկա և դարերի ընթացքում ոճական փոփոխության ենթարկված ժայռապատկերներից: Այդ խորհրդանշաններն են արծիվը և ութաթև աստղը (կամ արև), որը պատկերված է հայոց արքայի թագի վրա: Արևապատկերը և արծիվը զբաղեցրել են կենտրոնական տեղ մարդկանց աշխարհայացքում: Արևին վերագրվել է արարչագործության ուժ՝ որպես աստծո և, դրանով պայմանավորված, մարդու առաջընթացը և արգասավորությունը: Իսկ արծիվը մարմնավորում էր իմաստության և չար ուժերից պաշտպանելու խորհուրդ: Հայոց արքայի թագի և նրա պատկերագրական առանձնահատկությունների մասին տեղեկություններ են պարունակում մասնավորապես նրա հատած ոսկե, արծաթե և բրոնզե դրամները:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տիգրան Մեծի «Հայկական թագին» շատերն են անրադարձել որպես պատմամշակութային մեծ կոթողի: Սակայն առաջադրված նպատակին հասնելու համար կարող ենք ասել, որ ներկայացվող թեման՝ «Տիգրան Մեծ» թեմայի համատեքստում քիչ են անրադարձել: Եթե անգամ այդպիսիք առկա են ապա միայն այլ թեմաների համատեքստում: Ինչպիսիք են օրինակ՝ Խաչատուր Մուշեղյանի «Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում: Սկզբից մինչև Ժ դար Յ.Ք.Ի, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1979», «Հայաստանի դրամական գանձերը, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1973», Խաչատրյան Ժ.Դ., «Ուրարտա-հայկական պաշտամունքային առնչությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, հասարակական գիտություններ», Երևան, «ԵՊՀ», 1998, №3 (96)», Тирация Г. А., «Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации, «Вестник древне истории», Академия наук СССР, Институт всеобщей истории, Москва, «Наука, 1982», Դումիկյան Ա.Վ., «Կոմմագենիի դրամներում հայկական թագի մեկնությունների հարցը ֆրանսիական պատմագրության մեջ,

«Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 2015», Ատրպետ «Հայ թագաւորների դրամները. Յետ Աղէքսանդրեան շրջան, «Ազգագրական հանդէս», գիրք XXIII, «տպարան Ն.Աղայանցի», Թիֆլիս, 1912, թիվ 2», Վարդանյան Ռ., Մուղայան Գ., Վարդանյան Ա., և այլք, «Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմություն, «ՀՀ կենտրոնական բանկ», Երևան, 2018», Տիգրան Հայազն, «Հայկական իշխանական զինանշանները, գիրք առաջին, «Հեղինակային» հրատարակություն, Երևան, 2005» և մի շարք այլ հոդվածներում ու գրքերում: Մենք փորձ ենք անում ամբողջական ներկայացնել քննվող թեման՝ կիրառելով պատմաժամանակագրական, համեմատական, նկարագրա-վերլուծա-համադրական մեթոդները:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Հարցի պատմությունից

Ճառագայթագարդ շրջանը որպես արևի պատկեր Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է դեռևս հնագույն ժայռապատկերներից (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971)¹: Արեգակի նշաներն առատն են ժայռապատկերներում: Աստղերը և աստղախմբերը ներկայացված են 4-6-8 ճառագայթանշաններով (նկ. 1) (Թոխաթյան, 2015):

Դրանց հետագա զարգացումը տեսանելի է Վանի թագավորության որմնանկարներում (նկ.2) (Հովհաննիսյան, 1973): Արևի թևավոր սկավառակը «արև» նշանակությամբ ունեցել է նաև դրա հետ կապված «արքա, արքայական իշխանություն» իմաստ: Արևի սկավառակով բազմաթիվ կնիքներն են գործածվել արքայական իշխանության անունից որոշումներ, հրամաններ և այլ կարգի ակտեր հաստատելու համար (նկ. 3) (Մովսիսյան 2021)²: Ութանյուղ աստղը ունի «աստված» նշանակություն և, դրանով պայմանավորված, այն Միջագետքի բոլոր ժողովուրդների

---

¹ Այդ հարցին են նվիրված Հ.Մարտիրոսյանի և Հ.Իսրայելյանի հետազոտությունները, ըստ որոնց՝ Գեղամա լեռների նախնադարյան սրբավայրերում շատ են արևի, լուսնի և աստղերի՝ իրար մեջ ագուցված գծային կամ գոգավոր փոքրիկ շրջանակների կազմած օղակների, ճառագայթավոր գնդերի և անիվների տեսքով պատկերները:

² Թևավոր սկավառակի պատկերը կարող է լինել ոչ միայն արքայական իշխանության խորհրդանիշ, այլ նաև գրանշան, որի խոստուն վկայություններն են Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերները: Ութաթև աստղի կամ արծիվի պատկերների որպես գրանշան ծառայելու ուղեցույց կարող է հանդիսանալ Արտակ Մովսիսյանի «Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն» գրքի հավելվածում մանրամասնորեն ներկայացված՝ Կ. Թոխաթյանի, Հ.Մարտիրոսյանի, Լ.Ավանեսյանի կողմից կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները, թե՛ ինչպես են այս խորհրդանիշերը ժայռապատկերներից հասնում մինչև մեր օրեր՝ ենթարկվելով իմաստային և ձևային փոխության (տե՛ս էջ 156, աղ. 14):

շրջանում դրվել է ցանկացած աստվածության անունից առաջ՝ շեշտելով, որ խոսքը աստծո մասին է (Պողոսյան, 2018)³:

Սա վկայում է, որ այդ նշանը կրելով հայոց արքա Տիգրան Մեծը դառնում էր ոչ միայն աստծո ընտրյալը կամ փոխանորդը, այլ հենց ինքն էլ աստված էր: Եվ դրա խորհուրդը ոչ միայն արքայական թագն էր այլ նրա անբողջ հանդերձանքը: Պատմաբան- դիցաբան Գոհար Վարդումյանը գրել է. «Արքայական իշխանության ամենավառ օրինակը գույնն է, թագավորական իշխանությունը խորհրդանշող (ծիրանի)՝ ծիրանագույն-ոսկի, թագավորական թիկնոցը կոչվում էր նաև «ծիրանի», իսկ նրա տերը կրում էր «Արև-արքա» տիտղոսը, այսինքն արևի գունային համապատասխանությունները արքայական թիկնոցի հետ ցույց են տալիս թագավորական խորհրդանիշների սերտ կապը լույսի խորհրդանիշին» (Вардумян, 2018):

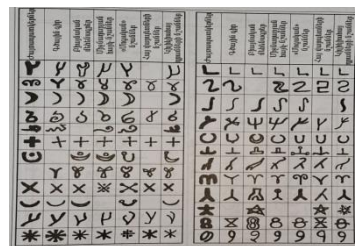
Վանի թագավորության գերագույն աստվածը Խալդին էր: Խալդիի պաշտամունքը Մերձավոր Արևելքի աստվածությունների համագործընթացում ուներ: Խալդիի պաշտամունքը բազմաբևեռ իրականության արդյունք էր: Ե. Գրեկյանը գրում է. «Խալդիի պաշտամունքը կապվում էր ժայռերի հետ, ակնհայտ է, որ նա լեռ-աստված էր, գուցե՛ն՝ ժայռածին հերոս: Բավական է միայն հիշել ժայռերին բացված «Խալդյան դռներ»-ը (Գրեկյան, Բաղայան, Տիրացյան, Պետրոսյան, 2018): Այնուհետև նա շարունակում է. «Խալդին, միաժամանակ, արևային աստվածություն էր կամ պարզապես արև, Խալդիի պաշտամունքում ակնհայտ մեծ դեր ուներ նաև կրակը, Նրա՝ արևային աստվածություն լինելու մասին է վկայում նաև հետագայում տեղ գտած Վանի թագավորության Խալդի, իրանական-Միթրա, հայկական-Միհր (երկնային լույսի և արևի աստվածություն) անցումը» (Գրեկյան, Բաղայան, Տիրացյան, Պետրոսյան, 2018):

Նկար 1

Նկար 2

Նկար 3

Իրենց իշխանությունը պաշտամունքային առումով ավելի ամրապնդելու նպատակով, Վանի թագավորության արքաները աստվածացվում էին, և այդ արքաների պաշտամունքն իրագործվում

³ Վանի թագավորության աստվածների գերագուն եռյակը (Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի) կրում է այդ խորհրդանիշը՝ որպես աստծո և իրավունքի խորհուրդ:

Էր Խալդիի տաճարում: Այդ է վկայում Ռուսա Ա-ի երկլեզվյա արձանագրությունը, որում պատմվում է, թե ինչպես Մուսասիրի արքա և Խալդի տաճարի քրմապետ Ուրգանան զոհեր է մատուցել թե՛ աստվածների և թե՛ Ռուսայի առջև. «Ուրգանան աստվածների արջև, աստվածների տաճարում, իմ առջև զոհեր մատուցեց» (Հմայակյան, 1990): Սարգոն II-ի արձանագրություններից մեկում պարզ նկարագրված է. «Խալդիի առջև, նրա աստծո, նրան օծում են տիրակալության խույրով և իշխանական թիկնոցով, նրան տալիս են կրելու Վանի թագավորության թագավորական գայիսոնը, իսկ նրա մարդիկ բարձրաձայն գոչում են նրա անունը»: Այս արձանագրությունում տրվում է գահակալության արարողակարգի մոտավոր նկարագրությունը: Խույրի և գայիսոնի հանձնումը խորհրդանշում էին նաև հոգևոր իշխանություն, իսկ թիկնոցը աշխարհիկ իշխանության խորհրդանիշ էր, որոնք ստանձնելով՝ Վանի թագավորության արքան դառնում է ժողովրդի առաջնորդն ու Խալդիի հովանավորյալը (Հակոբյան, 2020): Թագավորները իրենց տիտղոսներն անգամ Խալդիով էին բացատրում: Գ.Ղափանցյանը վերծանել է մի արձանագրություն, որտեղ այսպես է ներկայացված. «Խալդյան մեծությանը Մենուան Իշպուլինի որդին, հզոր թագավոր և մեծ թագավոր և թագավոր թագավորների... իշխանը Տուշպա քաղաքի»: Երբեմն էլ հանդիպում են հետևյալ բնույթի դարձվածքներ. «Խալդին ինձ թագավորություն տվեց, ստանձնեցի հայրական թագավորությունը (հոր տեղ իշխանությունը)», կամ «Խալդին ինձ գահի վրա նստեցրեց»: Եվ ըստ այդմ Խալդին ընկալվում էր նաև որպես արքա և հաճախ պատկերվում էր գահին նստած: (Ղափանցյան, 2018, Պողոսյան, 2018): Ասորեստանյան մեկ այլ արձանագրությանը Սարգոն արքան հիշատակել է, որ Խալդի աստծո մեհյանը կողոպտելու ժամանակ այնտեղ տեսել է Արգիշտի Ա-ի արձանը, որը եղել է «թագադրված աստղով՝ աստվածության խույրով և օրհնող աջ ձեռքով» (Խաչատրյան, 1998): Մահացած արքայի արձանը աստվածության խույրով ներկայացնելու փաստը կարող է վկայել այն, որ արքային պաշտել են ոչ միայն որպես հողեղեն իշխանություն, այլև որպես աստվածային գորություն (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, 1971)⁴:

Վանի թագավորության անկումից հետո Աքեմենյանների տիրապետության շրջանում Խալդիի պաշտամունքը միաձուլվել է Միթրայի պաշտամունքի հետ: Խալդիի դարպասը Վանի

---

⁴ Սա հաստատում է նաև Տիգրան Մեծի, Արտավազդ Բ-ի, Անտիոքոս Ա Երվանդունու դրամների վրա առկա «աստված» տիտղոսը:

թագավորության հետնորդների համար դառնում է «Մհերի դուռը» (Բաղայան, 2013)⁵, որը և կապված է «Սասնա ծռեր» էպոսի Փոքր Մհերի անվան հետ (Վարդումյան, Թոխաթյան, 2002)⁶:

Նկար 4

Խալդի Աստծո քանդակի վրա եղած խորհրդանշանական աստղի պատկերը (նկ. 4), ժառանգականության սկզբունքով, Հայկական լեռնաշխարհում ստացել է ինստիտուցիոնալ ինքնության իրավունք: Խալդի Աստծուց փոխանցվել է Միհրի աստվածությանը և իր դրսևորումը ստացել Երվանդունիների մոտ, անցել Կոմմագենեի, Ծոփքի թագավորներին և ամենացայտուն դրսևորումը ունեցել Արտաշեսյան Տիգրան Մեծի մոտ՝ նրա և Արտավազդի թագերի վրա հանդես գալով ութաթև աստղի պատկերով:

Ժ.Խաչատրյանը գրում է. «Խալդի աստծո դերը հետարարատյան թագավորության Հայաստանում ստանձնել է Միհրը: Կարելի է ենթադրել, որ և՛ Երվանդունիներին, և՛ Արտաշեսյաններին, և՛ Արշակունիներին Միհրն է թագավորություն տվել: Միհրն արքայից արքայի տարագով է, գլխի շուրջը ճառագայթաձև պսակով, ինչպես Կոմմագենեում, որը նրա տարբերիչ հատկանիշն է» (Խաչատրյան, 1998):

Հարկ է նշել, որ Տիգրան Մեծը դրամների վրա պատկերված է կիսադեմով, դասական արվեստի ռեալիստական ոճով, երիտասարդ դիմագծերով, Արևելքի հելլենիստական միապետների նման՝ ածիված երեսով, բայց գլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար իր ժամանակի և ոչ մի վեհապետի մոտ՝ ո՛չ Արևելքում և ո՛չ էլ Արևմուտքում, բացառյալ Տիգրանին ենթակա Կոմմագենեի արքայի թագը: Այդ թագը վերևում ավարտվում է ճառագայթաձև ելուստներով, իսկ ներքևից՝ երկար, մինչև ուսերը հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ընդ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված է արքայական ժապավենը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 1, 1971): Կենտրոնը զարդարված է ութաթև աստղով, որը խորհրդանշում է արևը՝ հավերժությունը, նրա աջ և ձախ

⁵ Մհերի դռան վրա կրկնվող արձանագրությունում հիշատակվում են Վանի թագավորության աստվածների, ցուցակը և նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվելիք զոհերի քանակը:

⁶ Առավել ցայտուն է արտահայտված Փոքր Մհերի արևային էությունը, որ էպոս մտած Միհր արեգակն է: Նա աստվածամարտիկ է՝ արդարության, ճշմարտության, փրկության գաղափարակիր՝ արևի հանգրվան քարածայռում փակված:

կողմերում մեկական արժիվներ են, որոնք պոչով հենված են աստղի հիմքին և գլխով շրջված դեպի արևը: Արժիվներն այստեղ ուժի և իմաստության խորհրդանիշն է (նկ 5) (Տիգրան Հայազն, 2005): Տիգրան Մեծի թագին անդրադարձել է Գ.Ա. Տիրացյանը: Նա ներկայացրել է Արտաշեսյան հարստության արքաների թագը, տվել նկարագրությունը, անդրադարձել ծագումնաբանությանը (Тирацян, 1982): Պատմաբան-հնագետը համեմատական վերլուծությամբ հիմնավորել է, որ թագի այդ ձևը նմանություն ունի Աքեմենյան տիրակալների թագի հետ և եզրակացրել, որ եթե անգամ ժամանակի ընթացքում պարզվի, որ հայկական թագի հայտնվելը և ձևավորվելը վերաբերում է մ.թ.ա. առաջին դարին և եղել է հենց Տիգրան երկրորդի գործը, միևնույնն է իրականացվել է մեծապետական քաղաքականություն արդյունքում՝ հիմնվելով արեմենյան մոտեցման վրա, որպես իր քաղաքական նախորդների (պարսիկներից փոխառած «արքայից արքա» տիտղոսը, տոհմական Օրոնտես անվան պահպանումը), չի բացառվում հայկական թագի արեմենյան ծագման ենթադրությունը (Тирацян, 1982):

Մեր համոզմամբ արժիվ առկայությունը Աքեմենյան արքաների զինանշանի կամ Դարեհ I-ի թագի ժապավենի վրա չի փաստում Տիգրան Մեծի թագի վրա այդ խորհրդանիշի արեմենյան ծագման մասին: Աքեմենյան արժիվների գոյությունը որևէ առնչություն չունի Հայոց արքա Տիգրան Մեծի թագի հետ, մանավանդ որ արժիվը որպես աստվածության և արքայական իշխանության խորհրդանիշ տարածված է եղել Հին Աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների մշակույթներում:

Ի հավաստումն վերը նշվածի Բ.Թաշճեանը գրել է. «Մեծն Տիգրանի թագին նախնական ձևը նման է Տրիպազի, Շաւարշի և «Չարեհ»-ի խոյրերուն, որոնց զարգացումով կազմուած է Չարեհի երկայն թագը. ասոր քիչ մը կարճ ձեւն է Տիգրանինը. վերջնոյս թագը անփոփոխ մնաց հայ թագաւորաց մօտ մինչև Տրդատ Մեծ. Արևմտահայաստանի դրամներուն գլխաւոր խորհրդանիշն էր միագլուխ արծիւը. թէև կը տեսնենք բազէ, ձի, ձիաւոր, ձիու սանտրուած գլուխ, պեկաս, Անահիտը, Աստղիկը, Արամազդը և Վահագնը» (Թաշճեան, 1950):

Նկար 5

Յ.Ստեփանեանը իր «Հայկական դրոշակներ և զինանշաններ» գրքում գրել է. «Հայկական դրամներու վրայ կը գտնենք Մեծն Տիգրանի նկարը, թագակիր գլխով: Թագի վրայ կ'երեւին երկու արծիւներ կանգնած դէմ դիմաց, գլուխները վեր բռնած դէպի ութանկիւն աստղը մը, որը հաւանաբար արեգակին մէկ աղօտ պատկերն է: Այդ ժամանակ արեգակը մեր ժողովուրդի կողմէն սիրուած ու պաշտուած էր: Պարսիկներն ալ նման նշաններ ունէին: Պոմպէի մեջ գտնուած խճանկարի մը վրայ՝ Դարեհ թագաւորի օրով՝ «ծիրանագոյն վառ՝ ոսկի նշանով» կը յիշատակուի» (Ստեփանեան, 1966): Միխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Վարդան վարդապետ Հացունու

մոտ էլ հանդիպում ենք հետևյալին. «Պարթևաց թագին վրայ քանդակուած կը տեսնենք ճիշդ Տիգրանի աստղը, որ Ասորեստանեայց քով ալ աստուածոց թագերուն վերև գետեղուած էր իբր անոնց յատուկ նշան» (Հայր Վարդան Վարդապետ Հացունի, 1923): Հացունին իր ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել է մեզ համար թերևս ամենակարևոր եզրակացությանը. «Իրականն այս է՝ թէ սույն թագը կ'երևի նախ Մեծին Տիգրանի և անոր սերընդոց բոլոր դրամոց վրայ, և այս փարումն այդ ձևին՝ խորհիլ կու տայ ինձ, թե կրնայ նոյն իսկ Տիգրանի գիւտը լինել, և իւր նախորդները կրած լինին ցեղակից պարթև Արշակունեաց գմբեթարդ խոյրը, զոր անոնց մէկ ճիւղը նախանձայուզութեամբ տարաւ նաև Եդեսիոյ գահի վրայ...» (Հայր Վարդան Վարդապետ Հացունի, 1923):

Այժմ փորձենք մի քանի օրինակով ևս հաստատել Տիգրան Մեծի թագի ժառանգական կապը իր նախնիների և հաջորդների հետ՝ չմոռանալով նշել, որ միայն Տիգրանի թագի վրա է պատկերված ութաթև աստղ՝ երկու կողմում արծիվներով:

Թագի ժառանգորդություն

Նախնիների և թագավորների պաշտամունքի ավանդույթները շարունակական բնույթ են կրում նաև հետարարատյան թագավորության շրջանում: Փոքր Հայքի մաս Կոմմագենեն (Գամիիրք) և Հայաստանը դարեր շարունակ լինելով սերտ փոխհարաբերությունների մեջ, միմյանց հետ ժառանգական շատ ընդհանրություններ ունեն և այն ավելի ցցուն տեսնում ենք նրանց գործածած հայկական թագի պատկերներում: Ըստ Անտիոքոս Ա-ի (մ.թ.ա. 69-34 թթ.) հունարեն արձանագրության, նրա նախնի Երվանդունի Արսամես-Արշամը (մ.թ.ա. 3-րդ դ. երրորդ քառորդ) կառուցել է Արսամեան, որտեղ Անտիոքոսի հայրը՝ Միհրդատ Կալինիկոսը դամբարան-սրբավայր է հիմնադրել, իսկ Անտիոքոսը մեծացրել ու բարեկարգել է այն՝ վերածելով հոր և որդու համատեղ պաշտամունքի վայրի, որը հարուստ է բարձրաքանդակ կոթողներով և արձանագրություններով (նկ. 6): Բարձրաքանդակ մեծ կոթողները ամրացված են եղել ժայռի մեջ փորված խորշերում: Դրանց բեկորների վրա պատկերված են Միհրը և վերջինիս հայրը՝ Միհրդատ Կալինիկոսը: Կանաև մի ամբողջական կոթող, որի վրա պատկերված են Միհրդատը և Հերակլեսը միմյանց ձեռք սեղմելիս (նկ.7) (Խաչատրյան, 1998): Կոմմագենեի Նեմրոթ լեռը արևապաշտության սրբավայր էր, որտեղ բացի Արամագդից, Վահագնից, Միհրից, Անտիոքոսից ներկայացված են նաև արքայական իշխանության խորհրդանիշ առյուծի և արծիվի վեհաշուք արձաները 50 մ. Բարձրությամբ (Վարդունյան Գ., 2015):

Համաձայն Է. Բաբելոնի՝ Անտիոքոս Թեոսը «Կոմմագենեում և Միջագետքում» հաջորդել է Տիգրան Մեծին, կրում է նույն տիարան, ինչպես «Տիգրան Մեծի անմիջական հաջորդները Հայաստանում» (Դումիկյան, 2015):

Կոմմագենեի Անտիոքոս Ա-ն դրամների դիմերեսին ներկայացված է որպես թագակիր արքա: Դրանք նման են Տիգրան Մեծի դրամներին: Ռ.Սուլլիվանը եզրակացրել է. որ Անտիոքոս Ա

Երվանդյան հայի գահակալությունը հավասարապես ճանաչվել է հայերի, հույների, պարթևների և Հռոմի կողմից: Սա համապատասխանում է իրականությանը: Կոմմագենեի տիրոջ դրամները ցուցանում են, թե նրա հաջորդականությունը Փոքր Հայքի գահի վրա թե՛ իր երկրի քաղաքական անկախությունը, որը շարունակվել է մոտ մեկ դար (նկ. 8) (Nercessian, 1984, Sullivan, 1973):

Նկար 6

Նկար 7

Նկար 8

Ատրպետը նկատել է, որ Ծոփքի թագավոր Չարեհի (մ.թ.ա. 190 -175 թթ.) դրամի դիմերեսի պատկերը իր ձևով նման է Տրիբազի և Միհրանի դրամներին, որին հետևել են Տիգրան Մեծի և հետնորդների

1912):
Տիգրան Մեծի
վրա արքայի թագի
երկու արծիվների միջև)
աջ բարձրացող
որպես Հալլեի գիսաստղի
ամիսներին երևացել է Հայաստանի երկնականարում (նկ.9) (Վարդանյան Ռ., Մուղալյան Գ., Վարդանյան Ա., և այլք, 2018):

դրամների քանդակագործները (Ատրպետ, դրամների մեջ առանձնանում է մի խումբ, որի ընդունված պատկերախմբի (ութաթև աստղը փոխարեն հանդիպում է միայն աստղը՝ դեպի հետագծով, ինչն էլ առաջարկվել է մեկնաբանել պատկեր, որը մ.թ.ա. 87 թ. հուլիս-օգոստոս

Նկար 9

Կլաուս Շմիդտը Պորտաբուր (Գյոթեկլի-թեփե) կոչված հնավայրում, որը որպես հնագույն է դիտարկել, կենդանական պատկերաշարերում մատնանշել է արծվի հարթաքանդակ, իսկ արձանախմբերից մեկում՝ արծվի կլոր քանդակ (Schmidt, 2010): Բաննինգը, ըստ Հաուպտմանի, գրել է որ կան նաև հորիզոնական ճառագայթներ (վարդյակներ) (Banning, 2011): Նեմրոթ լեռան սրբավայրում առկա են առանձին արծվի քանդակներ և ութաթև աստղ (առյուծի (Վարդումյան, Թոխաթյան, 2002)⁷ հարթաքանդակի վրա) (նկ. 10) (Juan Antonio Belmonte and César González García, 2010):

Նկար 10

Տիգրան Մեծի հայկական թագը

1.Ժայռապատկերները, լինելով պատմամշակութային սկզբնաղբյուր, իրականացնում են ճանաչողական, փաստագրական ու փոխանցման գործառույթ: Դրանք, պատմում են մարդու վաղնջական անցյալի կյանքի ու հավատալիքների մասին: Հայոց մեջ դրանց անբաժան մասն են կազմել արծիվը և ութաթև աստղը (կամ արև): Այսինքն պնդում ենք, որ դրանք էթնիկական ծագմամբ պատկանել են Հայկական լեռնաշխարհի բազմահազարամյա պատմությունն ունեցող բնակիչներին՝ հայերին: Այս դեպքում լինելով հային բնորոշ հարազատ, ավանդական տարածաժամանակային առումով դարձել են նաև մենաշնորհային հայի ստեղծագործական

---

⁷Հայ բանահյուսությունը հարուստ է լույս-արեգակի նշանակության բարձրարժեք դրսևորումներով, գործինակ մի ավանդություն ըստ որի «Արևը նստած է առյուծի մեջքին, սլանում է երկրակամարի վրայով և երեկոյան գնում հանգստանալու մոր գրկում առյուծը իր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից»:

միտք, հավատ, շունչ ու ոգի և սփռվել Հին Աշխարհում, վերածնունդ ապրելով նաև միջին, նոր և նորագույն ժամանակներում:

2. Արծիվը որպես աստվածության խորհրդանիշ տարածված է եղել հին աշխարհի գրեթե բոլոր մշակույթներում (Իսպանիայից մինչև Հնդկաստան արծվի պատկերը օգտագործվել է որպես խորհրդանշան՝ նաև

պետական խորհրդանիշ): Այն աստվածների սուրհանդակն էր և համարվում էր արքայական թռչուն: Կարևոր է հիշել, որ դեռևս Էրեբունիի քաղաքային դամբարանից հայտնաբերված արծաթե ռիտոնի հեծյալի, մեդական տիպի գլխարկի աջ ու ձախ կողմերին հերալդիկ դիրքով ինչպես Տիգրան Մեծի թագի վրա է պատկերված, կան թևերը բացած արծվի պատկերներ (մ. թ. ա. IV դ. առաջին կես): Արծիվը որպես զինանշան է ծառայել նաև Երվանդունիներին, որոնցից այն ժառանգել են Արտաշեսյաները (Իսաչատրյան Ժ., 2003)⁸:

3. Արեգակը ինչպես հայերի, այնպես է պարսիկների ու մի շարք այլ ժողովուրդների մոտ սիրված ու պաշտված է եղել որպես աստվածություն (հայկական Միհր, պարսկական Միթրա, հնդկական Ագնի): Բացի այդ հայոց նախաքրիստոնեական մշակույթում շատ ենք հանդիպում 5-6-8 ճառագայթաթև աստղերի պատկերների (Վանի թագավորության որմնանկարները վառ օրինակ) որոնք գործածվել են որպես գաղափարագրեր և ունեցել են Աստված, արքայական իշխանություն կամ Արարիչ Աստծո հանձնակատար, իմաստը:

4. Այս խորհրդանիշերը, մարդկային մտածողության աստիճանական զարգացմանը զուգահեռ, անցել են պատմության ճանապարհ, ենթարկվել ո՛չ միայն ձևային, այլ նաև իմաստային փոփոխության՝ արտացոլելով հայ ժողովրդի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության բացարձակ միասնությունը: Այդ խորհրդանիշերից արծիվը հետագայում անցել է Արծրունիների զինանշանին Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու պատին, Սյունիքի թագավորական տան զինանշանին (արծիվը պատկերված է բաց թևերով պոչի վրա հենված) և այլ տոհմերի զինանշաններին, իսկ մեր օրերում՝ Հայաստանի Հանրապետության զինանշանին: Գանձասարի Ս. Հովհաննես եկեղեցում (13-րդ դարի կես) առկա են ինչպես արծիվներ, այնպես էլ աստղ: Ըստ այդմ կարող ենք ասել, որ այդ խորհրդանիշերը լինելով համամարդկային պատմության և մշակույթի ակունքներում ունեն իրենց հայկական ինքնուրույն դրսևորումները՝ Հայոց Տիգրան Մեծի թագի օրինակով:

⁸ Արծվի առկայության և նրա տարբեր դրսևորումների մասին հայկական մշակույթում և արվեստում մինչ Տիգրան Մեծի թագի վրա ցցուն կերպով ներկայացվելը ավելի մանրամասն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պատմությանը և մշակույթին հայտնի արժվի և ութաթև աստղի խորհրդանշանները մեր նախնիների պատկերացումների մի մասն են: Սկսած ժայռապատկերներից, Վանի թագավորության աստվածություններից, նախամաշտոցյան գրային համակարգից դրանք ժառանգականության սկզբունքով Հայկական լեռնաշխարհում ստացել են ինստիտուցիոնալ (կանոնակարգված) ինքնության իրավունք: Խալդի Աստուց փոխանցվել են Միհրի աստվածությանը և իրենց դրսևորումը գտել Երվանդունիների մոտ (Երվանդ Ա-ի ոսկեդրամի հակառակ երեսի արձիվը): Կոմմագենեի Նեմրոթ լեռան սրբավայրը այդ խորհրդանշանների ժառանգորդության և փոխանցման լավագույն դրսևորումներից է: Այն արևապաշտության սրբավայր է, որտեղ բացի Արամազդի, Վահագնի, Միհրի, Տիրի, Կոմմագենեի Անտիոքոսից բացի ներկայացված են նաև արքայական իշխանության խորհրդանիշեր առյուծի (գարդարված աստղանշանով) և արժվի վեհաշուք արձանները 5 և ավելի մ. բարձրությամբ: Այնուհետև դրանք անցել են Ծոփքի թագավորներին (նրանց հատած դրամների վրայի աստղը) և ամենացայտուն դրսևորումը ունեցել Արտաշեսյան Տիգրան Մեծի թագի վրա (նրա և Արտավազդի թագերի վրա հանդես գալով բացարձակ ութաթև աստղի պատկերով՝ երկու արձիվների միջև):

2. Տիգրան Մեծի թագի վրա պատկերված այս խորհրդանիշերը հասարակական մտածողության մեջ ձևավորել են հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության բացարձակ միասնությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Ատրպետ,** (1912). Հայ թագաւորների դրամները. Յետ Աղէքսանդրեան շրջան, Ազգագրական հանդէս, գիրք XXIII, Թիֆլիս, Ն.Աղայանցի, 2.
- Բաղայան Մ.,** (2013). Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռները (խորշեր), Հայաստանի մայրաքաղաքներ, գիրք I, Վան, «Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի, 2010 թ.) նյութերի ժողովածու», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն.
- Գրեկյան Ե., Բաղայան Մ., Տիրացյան Ն., Պետրոսյան Ա.,** (2018). Բիայնիլի- Ուրարտու/ աստվածներ, տանարներ, պաշտամունք/, Երևան, «ՀԱԻ»
- Դումիկյան Ա.Վ.,** (2015). Կոմմագենեի դրամներում հայկական թագի մեկնությունների հարցը ֆրանսիական պատմագրության մեջ, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», գիրք 3, (3).
- Թաշճեան Բ.,** (1950). Արշակունի Հայաստանի հազարամեայ փառքը, Գահիրե, Նոր-Աստղ.
- Թոխաթյան Կ.,** (2015). Երկնային լուսատուներն ու երևույթները Հայաստանի ժայռապատկերներում /Ծովի մշակույթը մարդկության մշակույթն է

քաղաքակրթությունների երկխոսությունում/, «ԱՅԱՍ» ծովային հետազոտությունների ակումբ, միջազգային գիտաժողովի հիմնադրությունը», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Խաչատրյան Ժ., (2003). Արժվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, (2). Երևան, ՀՀ ԳԱԱ.

Խաչատրյան Ժ.Գ., (1998). Ուրարտա-հայկական պաշտամունքային առնչություններ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, հասարակական գիտություններ», 3 (96), Երևան, ԵՊՀ.

Հակոբյան Հ., (2020). Հոգևոր և աշխարհիկիշխանությունների փոխհարաբերությունները Վանի (Արարատ-Ուրարտու) թագավորությունում, «պատմություն և քաղաքականություն գիտական հանդես, 1(6). Երևան, Տիր.

Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, (1971) Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ»:

Հայր Վարդան Վարդապետ Հացունի, (1919). Հայ դրոշները պատմութեան մէջ, Վենետիկ «Ս. Ղազար», ՌՅԿԸ.

Հայր Վարդան Վարդապետ Հացունի, (1923). Պատմութիւն հին հայ տարագին, պատկերագարդ, Վենետիկ, Ս. Ղազար.

Հմայակյան, (1990). Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ.

Հովհաննիսյան Կ., (1973). Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ:

Ղափանցյան Գ., (1940). *Ուրարտուի պատմությունը*, ԵՊՀ.

Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ., (1971). Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 6, Ժայռապատկերներ, Պրակ II, Երևան, Հայաստանի ԳԱ.

Մովսիսյան Ա., (2021). Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, Երևան, Չանգակ.

Պողոսյան Գ., (2018). Չինավառ Խալդիի կերպարը ըստ սեպագիր արձանագրությունների, «Կանթեղ գիտական հոդվածների ժողովածու», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ, 2 (72).

Պողոսյան Գ., (2018). Թեյշեբախնիի սկավառակաձև որմնագարդի հորինվածքային կառուցվածքն ու խորհրդարանությունը, Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք (արվեստագիտական և հումանիտար հետազոտություններ), Երևան, «Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա, (6).

Ստեփանեան Յ., (1966). Հայկական դրոշակներ եւ գինանշաններ, Պէյրութ, Սեւան.

Վարդանյան Ռ., Մուղալյան Գ., Վարդանյան Ա., և այլք, (2018). Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմություն, Երևան, ՀՀ կենտրոնական բանկ.

Վարդունյան Գ., (2015). Տիեզերքը և հայ դիցաբանությունը, Աստղագիտության կապն այլ գիտությունների, մշակույթի և հասարակության հետ. «Հայկական աստղագիտական

ընկերություն XIII տարեկան համաժողով 7-10 հոկտեմբեր, 2014 Բյուրականի աստղադիտարան» Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտություն.

Վարդումեան Գ., Թոխաթեան Կ., (2002). Հայոց լուսարեւային պատկերացումները. ըստ ժայռապատկերների և ազգագրական նիւթերի, «Բազմավէպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1(4).

Տիգրան Հայազն, (2005). Հայկական իշխանական զինանշանները, գիրք առաջին, Երևան, Հեղինակային հրատ.

Вардумян Г., (2018). Представления о свете и солнце в мифо-эпическом творчестве и обрядовой жизни армян, Բանբեր, Երևան, Լինգվա, 1(44).

Тирацян Г. А., (1982). Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации. *Вестник древней истории*, Академия наук СССР, Институт всеобщей истории, Москва, Наука.

Banning E.B., (2011) Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East, The University of Chicago Press, Current, Anthropology, 5(52).

Juan Antonio Belmonte and César González García (2010). Antiochos's hierothesion at Nemrud Dag revisited: Adjusting the date in the light of astronomical evidence, Instituto de Astrofísica de Canarias and Universidad de La Laguna.

Nercessian E.T., (1984). Armenian numismatic bibliography and literature, Armenian numismatic society, Los Angeles.

Schmidt K., (2010). Göbekli Tepe-the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, (37).

Sullivan R.D., (1973). Diadochic coinage in Commagene after Tigranes the Great, by R. D. Sullivan. Numismatic chronicle, 7(8).

REFERENCE LIST

Атрепет, (1912). Monety armyanskikh carej. I vse zhe Ageksandrijskij rajon (*Coins of Armenian kings. And yet the Aghexandria region*), Etnograficheskij zhurnal, kniga XXIII, Tiflis, N. Agayanci, 2.

Badalyan M., (2013): Vysechennye v kamne dveri (nishi) s urartskimi klinopisnymi nadpisyami, Stolicy Armenii (*Stone-carved doors (niches) with Urartian cuneiform inscriptions, Capitals of Armenia*), kniga I, Van, «Sbornik materialov mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 2865-letiyu pervogo prazdnovaniya goroda Vana (7-9 oktyabrya 2010 g.)»), Erevan, NAN RA.

- Grekyan E., Badalyan M., Tiracyan N., Petrosyan A.,** (2018). Biainili- Urartu bogi, hramy, poklonenie (*Biainili-Urartu/ gods, temples, worship*), Erevan, "GAI"
- Dumikyan A.V.,** (2015). Vopros traktovok armyanskoj korony v kommagenskih dramah vo francuzskoj istoriografii (*The question of the interpretation of the Armenian crown in Commagene dramas in French historiography*), ZHurnal social'nyh nauk, Erevan, «Armyanskaya nacional'naya akademiya nauk», kniga 3, (3).
- Tashdzhyan B.,** (1950). Tysyacheletnyaya slava Armenii Arshakuna (*The Thousand-Year Glory of Armenia Arshakun*), Kair, Nor-Asth.
- Tohatyan K.,** (2015): Nebesnye svetila i yavleniya v armyanskih petroglifah (*Celestial bodies and phenomena in Armenian petroglyphs*). Kul'tura morya – kul'tura chelovechestva v dialoge civilizacij/, Klub morskikh issledovanij «AYAS», Materialy mezhdunarodnoj konferencii, Erevan, Institut istorii Nacional'noj akademii nauk Armenii.
- Hachatryan ZH.,** (2003). Pechati, gemmy i skul'ptury s razlichnymi kompoziciyami oral (*Seals, gems and sculptures with various eagle compositions*), Istoriko-filosofskij zhurnal, (2). Erevan, NAN RA:
- Hachatryan ZH.D.,** (1998). Urartsko-armyanskie religioznye otnosheniya (*Urartian-Armenian religious relations*), «Stat'i Erevanskogo universiteta, Obshchestvennye nauki», 3 (96), Erevan, EGU.
- Akopyan G.,** (2020): Vzaimootnosheniya duhovnoj i svetskoj vlasti v Vanskom carstve (*Relationships between spiritual and secular authorities in the Kingdom of Van*) (Ararat-Urartu), «Istoriko-politicheskij nauchnyj zhurnal», 1(6). Erevan, Tir.
- Istoriya armyanskogo naroda, (History of the Armenian people). Tom I, (1971) Erevan, «GA Armyanskoj SSR».*
- Otec Vardan Vardapet Hacuni,** (1919). Armyanskie flagi v istorii (*Armenian flags in history*), Veneciya «Sv. Lazar'», RIK.
- Otec Vardan Vardapet Hacuni,** (1923). Istoriya drevnearmyanskogo kostyuma, illyustrirovannaya (*History of ancient Armenian costume, illustrated,*). Veneciya, Sankt-Peterburg. Lazar:
- Amayakyan,** (1990): Gosudarstvennaya religiya Vanskogo carstva (*State religion of the Van Kingdom*), Erevan, Armeniya.
- Oganesyan K.,** (1973): Freski Erebuni (*Frescoes of Erebuni*).Erevan, SSSR.
- G. Kapancyan, (1940). Istoriya Urartu, EGU.
- Martirosyan G., Israelyan G.,** (1971). Naskal'nye risunki Gegamskih gor, Arheologicheskie pamyatniki Armenii, 6, Naskal'nye risunki, Prak II, Erevan, Armeniya.
- Movsisyan A.,** (2021): Istoriya domashtotinskoj pis'mennoj kul'tury Armenii (*History of pre-Shtoty written culture of Armenia*). Erevan, Zangak.

- Pogosyan G.**, (2018): Izobrazhenie Zinavara Haldi po klinopisnym nadpisyam (*Image of Zinawar Khaldi from cuneiform inscriptions*), «Sbornik nauchnyh statej Kantekha», Erevan, «Nacional'naya akademiya hudozhestv Armenii, 2 (72).
- Pogosyan G.**, (2018): Vymyshlennaya struktura i obosnovanie diskoobraznogo nastennogo ukrasheniya Tejshebaini (*Fictional structure and rationale for the Teishebaini disc-shaped wall decoration*). Ezhegodnik Akademii izyashchnyh iskusstv (hudozhestvenno-gumanitarnye nauki), Erevan, «Gosudarstvennaya akademiya izyashchnyh iskusstv Armenii», (6).
- YU. Stepanyan**, (1966). Armyanskije flagi i gerby (*Armenian flags and coats of arms*). Bejrut, Sevan.
- Vardanyan R., Mugalyan G., Vardanyan A. i dr.** (2018). Istoriya denezhnogo obrashcheniya Armenii (*History of monetary circulation in Armenia*), Erevan, Central'nyj bank Armenii.
- Vardumyan G.**, (2015). Vseleennaya i armyanskaya mifologiya, svyaz' astronomii s drugimi naukami, kul'turoj i obshchestvom (*The Universe and Armenian Mythology, the Connection of Astronomy with Other Sciences, Culture and Society*). «XIII ezhegodnaya konferenciya Armyanskogo astronomicheskogo obshchestva 7-10 oktyabrya 2014 g. Byurakanskaya observatoriya» Erevan, NAN RA, Nauka.
- Vardumyan G., Tohatyan K.**, (2002). Armyanskije idei sveta (*Armenian ideas of light*). Po naskal'nyh risunkam i etnograficheskim materialam «Bazmevop», Veneciya, Sankt-Peterburg. Lazarya, 1(4).
- Tigran Ayazn**, (2005)., Armyanskije carskie gerby, (*Armenian royal coats of arms*), kniga pervaya Erevan, Avtorskaya redakciya.
- Vardumyan G., (2018): Predstavleniya sveta i solnca v mifoepicheskom iskusstve i ritual'noj zhizni arмян (*Representations of Light and Sun in the Mytho-Epic Art and Ritual Life of Armenians*). Banber, Erevan, Lingva, 1(44).
- Tiracyan G. A.**, (1982). Armyanskaya tiara: kul'turno-istoricheskaya interpretaciya (*Armenian Tiara: Cultural and Historical Interpretation*). Vestnik drevnej istorii AN SSSR, Institut vseobshchej istorii, Moskva, Nauka.
- Banning E.B.**, (2011) Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East, The University of Chicago Press, Current, Anthropology, 5(52).
- Juan Antonio Belmonte and César González García** (2010). Antiochos's hierothesion at Nemrud Dag revisited: Adjusting the date in the light of astronomical evidence, Instituto de Astrofísica de Canarias and Universidad de La Laguna.
- Nercessian E.T.**, (1984). Armenian numismatic bibliography and literature, Armenian numismatic society, Los Angeles.

Schmidt K., (2010). Göbekli Tepe-the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, (37).

Sullivan R.D., (1973). Diadochic coinage in Commagene after Tigranes the Great, by R. D. Sullivan. Numismatic chronicle, 7(8).

РЕЗЮМЕ

ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОКИ «ТИАРЫ» ТИГРАНА ВЕЛИКОГО

МАДОНА МАРТИРОСЯН

В древних системах мира главные лица – цари, правители – носили важный мистический отличительный элемент, в виде церемониальной короны. Они различались как по внешнему виду, так и по содержанию. Корона-диадема говорила о занимаемой носителем должности, достижениях, полученных титулах.

Корона-диадема имела не только смысл передачи родовой преемственности, но также духовную и светскую философскую природу. Такой была «Армянская корона» Тиграна Великого, царя Армении.

Объектом исследования является иконография армянской короны Тиграна Великого.

Цель исследования – показать, что армянская корона Тиграна Великого – это корона, изображенная на древних барельефах, скульптурах, монетах. Такую корону-диадему носили Тигран Великий и преемники цари Ервандуни родственной коммагенской ветви в торжественных условиях. Корона Тиграна Великого была создана на основе религиозно-культурной идеи отражения бога Михра.

Методологической основой исследования послужили аналитический, историко-сравнительный, хронологический-описательный методы.

В результате исследования установлено, что иконографические истоки короны Тиграна Великого возникли из древних наскальных рисунков Армянского нагорья и, получив право институциональной идентичности, после определенного развития вошли в иконографию божеств Ванского царства (Халди, Тейшеба, Шивини). перешло к божеству Михри, царство Ерванда, царям Коммагены и Цопка к маштоцкому алфавиту и в их усовершенствованном варианте появились на коронах армянского царя Тиграна Великого, Артавазда и других арташесских царей. Сравнивая и обсуждая результаты исследований историков-исследователей Г.А.Тирацяна, Б.Ташдзяна, З.Хачатряна, Р.Салливана, отца Вардана Хацуна и других, мы пришли к выводу, что армянская корона Тиграна, имея первоначальное сходство с персидской короной, однако имеет армянское происхождение и был спроектирован и изготовлен согласно идеям, представлениям и

позиции его владельца Тиграна Великого. Это результат абсолютного переплетения духовной и светской власти многовековой истории армянского народа, о чем свидетельствует пример наскальных рисунков, надписей и памятников Армянского нагорья.

Ключевые слова. Тигран Великий, Антиох I, армянская корона, бог Халди, восьмиконечная звезда (солнце), наскальные рисунки, орел, святилище горы Немрут.

ABSTRACT

ICONOGRAPHIC ORIGINS OF " TIARA " OF TIGRAN THE GREAT

MADONA MARTIROSYAN

In the ancient systems of the world, the main persons-kings, rulers - carried an important philosophical distinguishing element, wore a ceremonial crown hats. They differed both in their appearance and content. crown-Khur told about the position of the wearer, achievements, titles received. Khuri-Crowns had not only the meaning of transmission of dynastic succession, but also had a spiritual and secular philosophical nature. Such was also the "Armenian Crown" of Tigran the Great, the king of Armenia.

The object of the study is the iconography of the Armenian crown of Tigran the Great. The purpose of this study is to The Armenian crown of Tigran the Great is the crown depicted in ancient high sculptures, sculptures, on carved stones and coins, which was worn by Tigran the Great, his successors and the Yervandun kings of the related Kommagenian branch in solemn circumstances. The crown of Tigran the Great was created on the basis of a religious idea. It is a reflection of the supposed subordinate of the god Mihr. It is of native Armenian origin and is not an imitation of any royal foreign khuri.

The methodological basis of the research was the analytical-comparative, historical-comparative, and chronological-descriptive methods.

As a result of the study, it was established that. The iconographic origins of Tigran the Great's crown originated from the ancient rock paintings in the Armenian highlands and, receiving the right of institutional identity, after undergoing certain polishing, entered the iconography of the deities of the Kingdom of Van (Khaldi, Teisheba, Shivini), passed to the deity Mihri, the kingdom of Yervandi, the kings of Commagene and Tsopk to the Mashtotsian alphabet and appeared in their improved version on the crowns of the Armenian king Tigran the Great, Artavazd and other Artashesian kings. By combining and discussing the results of the studies of historians-researchers G.A.Tiratsyan, B.Tashjian, Z.Khachatryan, R.Sullivan, Father Vardan Hatsun and others, we came to the conclusion that the Armenian Tigranyan crown, having an initial similarity with the Persian crown, however, it is of

Armenian origin and was drawn and prepared according to the ideas of its master, Tigran the Great, to perceptions in accordance with the position. It is the result of the absolute interweaving of the spiritual and secular authorities of the centuries-old history of the Armenian people, as evidenced by the example of rock paintings, inscriptions and monuments of the Armenian Highlands.

Key words: Tigran the Great, Antiochus I, Armenian crown, eagle, eight-pointed star (sun), God of Khaldi, rock paintings, sanctuary of Mount Nemrut.

Հոդվածը ստացվել է՝ 12.07. 2024

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 17.07. 2024

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 14.09.2024